

3

नाट्यकला अन्यकला च

टिप्पणी

सौन्दर्यस्य भावस्य अभिव्यक्तिं कर्तुं कला उत्पन्ना। एतासां सौन्दर्यभावानां तृप्त्यर्थं मानसिकविकासाय च प्राचीनकाले विविधाः कलाः उद्भूताः। न केवलं भारते विश्वस्य सर्वेभ्यः विद्वांसः कलाविषये विस्तृतविमर्शं कृतवन्तः। कलायां अभिव्यक्तिः सृष्टिः च अन्तर्भवति। अतः कलाद्वारा कलाकारः स्वभावं प्रकटयति, स्वस्य सृजनशीलतां अपि प्रकाशयति। संस्कृतसाहित्यस्य अन्तर्गतं ज्ञानं द्विधा विभक्तम् अस्ति- विद्या उपविद्या च। विद्यान्तर्गतं काव्यस्य स्थानं भवति, उपविद्यायाः अन्तर्गतं कलानां स्थानं भवति। कलायाः महत्त्वम् आचार्यभरतृहरिणा अपि नीतिशतकग्रन्थे प्रस्तावितं अस्ति। एवं प्रकारेण कलायाः महत्त्वं सिद्धं भवति यत् अस्मिन् क्रमे मानवीयचेतनायाः बाह्यसृष्टिरूपाणां च कृत्रिमव्यञ्जना भवति। अस्मिन् पाठे शिक्षार्थिनः कलानां स्वरूपं प्रकारं च नाटकेन सह तस्याः सम्बन्धं च अवगमिष्यन्ति। अस्य पाठस्य उद्देश्यं नाट्यशास्त्रादिकलानां विविधपरिमाणानां अन्वेषणम् अस्ति।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनानन्तरं भवन्तः-

- प्रमुखभारतीयकलानां विषये ज्ञातव्यम्;
- भारतीयकलानां विकासं अवगच्छन्तु; तथा
- नाट्यस्य अन्यकलाभिः सह सम्बन्धं अवगच्छन्तु।

3.1 प्रमुख-भारतीय-कला

कलाशब्दः मूलप्रत्यययोः कल्+अच्+टाप् संयोगात् निष्पन्नः यस्य शाब्दिक अर्थः वस्तुनः

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

अल्पभागः, चन्द्रस्य षोडशः भागः, राशिचक्रस्य तृतीयभागस्य षष्टिः भागः। श्री रवीन्द्रनाथटैगोरः श्व्यक्तित्वश् इति पुस्तके शकला किम् इति लेखे ज्ञानस्य कलाविज्ञानस्य च पक्षद्वयं स्वीकृत्य स्पष्टतया उक्तवान्—“अर्थात् कला मनुष्यस्य आत्मसाक्षात्कारस्य अभिव्यक्तिः अपितु मनुष्यस्य आत्मसाक्षात्कारस्य अभिव्यक्तिः एव।” बाह्यवस्तूनाम् अपेक्षया वस्तुतः रविन्द्रस्य मते कलायाः मुख्यं लक्ष्यं व्यक्तित्वस्य अभिव्यक्तिः एव भवति। कलायां विस्तरेण विचार्य लियो टाल्स्टॉय इत्यनेन प्रस्तावितं यत् कलाप्रक्रिया हृदयं प्राप्तुं भवति। एवं कलासम्बद्धाः विविधाः प्रकाराः मताः च सन्ति विभिन्नैः विद्वान् प्रस्तुतः यत् कलासम्बद्धदृष्टिकोणस्य विस्तारं प्रदर्शयति।

भारतीयसाहित्यपरम्परायां चतुःषष्टिः कलानां उल्लेखः अस्ति। वात्स्यायनेन कामशास्त्रान्तर्गतं एतेषां विषये विस्तृतविमर्शः प्रस्तुतः ये यथा—

गीतं, वद्यम्, नृत्यम्, आलेख्यम्, विशेषकच्छेधा, तण्डुलकासुम-वालिविकारः, पुष्पस्तरणं, दशनवासनद्वारगः, मणिभूमिकर्मा, शायनाराचनम्, उदकवाद्यं, उदकछाटः, चित्राच्छायोगः, मलयग्रन्थं विकल्पः, शेकरकापिद्योजनं, नेपथ्यप्रयोगः, कर्णपत्रभङ्गः, गन्धयुक्ति भूषणयोजनं आन्द्रजालं कौचुमाराश्चात्रोगा द्य हस्तलाघवं, विचित्रशाकयुषभाक्ष्यविकारक्रियः, पनाकरसरागसव्योजनं, सुष्ठिवनकर्मणि, सूत्रकृदा, वीणादमरुवाधकनि, प्रहेलिका, प्रतिमाला, दुर्वाचक्योग, पुष्कवाचनं, नाटकखायिकादर्शनं, काश्यसमार्यपुराणम्, पट्टिकावेत्रणवविकल्पं, ताक्षकर्मणितक्षनम्, वास्तुविद्या, रुपायरा परिक्षा, धातुवादः, मणिरागकारज्ञानं, वृक्षायुर्वेदयोगः, मेशुकुटपालवकयुद्धविधिः शुकसरिकाप्रलापनं, मलेच्छित्विकल्वावः, देशभाषाविज्ञानं, पुष्पशाकटिका, निमित्तज्ञानं, यन्त्रमात्रिका।

एवं चतुःषष्टिः कलाः पूर्वोक्ताः कामसूत्राख्ये ग्रन्थे प्रस्ताविताः। एताः चतुःषष्टिः कलाः शुक्रनीति इत्यादिषु ग्रन्थेषु केषुचित् विविधतासु उल्लिखिताः सन्ति। एतदतिरिक्तं प्रबन्धकोषे द्वासप्ततिः (७२) कलाः, बौद्धग्रन्थे ललितविस्तारे च षडशीतिः (८६) कलानां उल्लेखः अस्ति। परन्तु चतुःषष्टिः कलाः भारतीयपरम्परासु अतीव प्रसिद्धाः सन्ति।

आधुनिककाले कलारूपे परिवर्तनं जातम्। अस्मिन् शृङ्खले कलानां द्वयोः प्रकारयोः वर्गीकरणं कृतम् अस्ति— (क) उपयोगी कला (ख) ललितकला।

केवलं जीवनाय उपयोगी प्रयुक्ता च कला एव उपयोगी कलायां समाविष्टा भवति। एताः उपयोगिनो कलाः अस्माकं दैनन्दिन आवश्यकताः पूरयन्ति। उदाहरणम् ख वस्त्रनिर्माणं, भवननिर्माणं, आभूषणनिर्माणं, खाद्यनिर्माणं, लोहसम्बद्धं कार्यं, काष्ठसम्बद्धं निर्माणम् इत्यादिनाः।

एतेषां कलानां माध्यमेन अस्माकं जीवनं सुविधां प्राप्नोति। तेषां अभावे मानवजीवनं दुःखदं दुष्करं वा भवति। उपयोगी कलानां अतिरिक्तं ये कलाः सौन्दर्यस्य, आनन्दस्य च भावः प्रदास्यन्ति, तेषां प्रकारः ललितकला इति प्रसिद्धः।

एताः कलाः प्राचीनभारतीयसाहित्ये कुत्रापि उपयोगिनो ललितकला इति वा न निर्दिष्टाः। परन्तु महाकविः कालिदासः अजराजाय इन्दुमतिविलापे स्वमहाकाव्ये श्ललिते कलाविधौश् इति शब्दस्य

प्रयोगं कृत्वा गीतनृत्यं प्रति ध्यानं आकर्षितवान् अस्ति। वस्तुतः पाश्चात्यपदार्थेषु ललितकलाशब्दः ललितकलायाः समानान्तरेण द्रष्टुं शक्यते। पाश्चात्यविद्वांसः पञ्च प्रमुखाः कलाः स्वीक्रियन्ते- वास्तुकला, मूर्तिकला, चित्रकला, संगीतं, काव्यं च। नाटकं, नृत्यं, वाक् च केनचित् विद्वान् अपि अन्तर्भूताः सन्ति।

प्रस्तुतसन्दर्भात् स्पष्टं भवति यत् प्राचीनभारतीयपरम्परायां कलानां विविधरूपप्रकारस्य विस्तृतं वर्णनं वर्तते, यत् पाश्चात्यपरम्परायाः तुलने विशिष्टं व्यापकं च दृश्यते। अत्र काश्चन प्रमुखाः भारतीयः कलाः प्रवर्तन्ते-

i) वास्तुकला

वास्तुकला स्थापत्यकला अपि कथ्यते। अस्मिन् भौतिक आधारः अत्यन्तं स्थूलः एव तिष्ठति। अस्य मूलभूतः आधारः शिलाः, इष्टकाः, धातुखण्डाः वा काष्ठाः वा भवन्ति ये भवनस्य संरचनां निर्मान्ति। एतेषां सामग्रीनां साहाय्येन वास्तुकारः भवनानि, मन्दिराणि, तडागानि, जलबन्धानि इत्यादीनि निर्मान्ति, ते अपि वर्णप्रकाशः इत्यादीनां सर्वेषां प्राकृतिकसंसाधनानाम् साहाय्यम् अपि गृह्णन्ति तेषां सहजतया उपयोगेन वास्तुकारः दर्शकानां मनः प्रभावितं करोति। अन्येषु कलासु एतादृशप्रभावनिर्माणार्थं कलाकारस्य विशेषकौशलस्य आवश्यकता भवति, परन्तु वास्तुकारः एतानि संसाधनानि स्वतः एव प्राप्तुं शक्नोति। तस्य कार्ये गतिशीलता वा सजीवता वा नास्ति चेदपि दर्शकानां मनसि सौन्दर्यभावनाः भावाः वा उद्दीपयितुं क्षमता वर्तते। यथा, सोमनाथमन्दिरं वा जन्तर-मन्तर-सदृशं वास्तुकलां दृष्ट्वा मनुष्यस्य मनसि यः आनन्दः, उत्साहः च आगच्छति सः काव्य-ग्रन्थात् प्राप्तः आनन्दः इव स्थायित्वं, जीवन्तं च भवति। कस्यापि मन्दिरस्य धार्मिकस्थानस्य वा गमनसमये मनुष्यस्य मनसि धार्मिकभावनाः स्वतः एव उत्पद्यन्ते। वस्तुतः सामान्यजनानाम् अन्तःकरणे लालित्यं, भव्यतां, सामञ्जस्यम् इत्यादीन् जागृतुं वा तेषां मनः सुखी कर्तुं वा वास्तुकलाद्वारा निर्मितानाम् स्थानानां मूर्तवस्तूनाम् सामञ्जस्यपूर्णा व्यवस्था अस्ति। वास्तुकलायां ठोसत्वस्य प्रधानतायाः कारणात् अन्यकलाभिः व्यक्ताः भावनाः अधिकं आकर्षकाः दृश्यन्ते, अग्रे प्रस्तुताः च भवन्ति।

ii) शिल्पकला

वास्तुकला वास्तुकला अपेक्षया शिल्पकला अधिका उन्नता कला अस्ति। अस्य रूपं, वर्णः, परिमाणं च भवति। वास्तुतः अधिकं उदात्तभावनाः व्यञ्जयितुं शक्नोति। शिल्पस्य आधारः पाषाणधातुमृत्तिकादिकं भवति, यत् शिल्पकारः छित्त्वा जीवजन्यवस्तुरूपं ढालति। शिल्पकारः जगतः सर्वाणि रूपाणि विषयाणि च शिल्पं कर्तुं शक्नोति परन्तु तस्य सृष्टिषु गतिशीलतां आनेतुं सामर्थ्यं नास्ति। यद्यपि आधुनिकयुगे गतिः यन्त्रैः आनेतुं शक्यते, परन्तु सा शिल्परूपं न गृह्णाति। अतः गतिशीलतायाः अभावे यथार्थजीवनस्य सम्पूर्णतया प्रतिबिम्बं कर्तुं न शक्नोति। यद्यपि शिल्पकलाद्वारा केचन जनाः वा वस्तूनि वा चित्रयितुं शक्यन्ते तथापि वास्तुकलापेक्षया इदं श्रेष्ठं अधिकं भावुकं च मन्यते। संगमरवर-ध

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

तु-मृत्तिका-आदि-रूपेण जीवनं सफलतया प्रतिबिम्बयन्ति शिल्पकाराः। एतेषु आकृतेषु गति-आसनानां योजनां कृत्वा तेषु भावः, सजीवतां च सृजति। एतेषां आकारानां संयोजनेन कस्यापि घटनायाः कथायाः वा भावात्मकरूपेण चित्रणं भवति। परिस्थितिरूपेण सौन्दर्यस्य ग्रहणं शिल्पकलाविशेषः। अस्मिन् कस्मिन् अपि क्षणे स्थितिः आसन-व्यञ्जना इत्यादिभिः प्राप्यते यथा अजन्ता-एलोरा-गुहासु उत्तमाः शिल्पाः दृश्यन्ते।

iii) चित्रकला

वास्तुकला शिल्पकलाभ्यां चित्रकला अधिका उत्तमा सूक्ष्मा च कला इति मन्यते। यद्यपि अस्य रूपं, वर्णं, आकारं च वास्तु-शिल्पयोः समानं भवति, परन्तु अस्याः कलायाः मूल्यानि न त्रीणि अपितु केवलं द्वौ एव ख दीर्घता, विस्तारः च। वास्तुकला, शिल्पकला च अपेक्षया चित्राणि भावानाम् अभिव्यक्तिं अधिकं स्पष्टतया कुर्वन्ति। अस्याः कलायाः कंक्रीटस्य आधारः वस्त्रस्य, काष्ठस्य वा कागदस्य वा उपरिभागः भवति, यस्मिन् क्षैतिजरेखायाः, वर्णस्य च उपयोगेन बाह्यवस्तूनाम् प्राकृतिकरूपं मूर्तरूपं ददाति चित्रे प्रतिमायाः अपेक्षया न्यूनः भौतिकः आधारः भवति, परन्तु तस्य अभावस्य क्षतिपूर्तिं कर्तुं चित्रकारेण रेखानां वर्णानाञ्च समानानुपातेन एतादृशेन कौशलेन उपयोगः कर्तव्यः यत् सः सम्पूर्णं दृष्टिकोणं वस्तुनः वास्तविकस्थानं च चित्रयितुं शक्नोति, आकृतिः, वर्णः, मुद्रा च।

चित्रकारः स्वकलाद्वारा ठोसद्रव्यस्य तस्य वर्णानाञ्च समतलपृष्ठे प्रतिबिम्बं कर्तुं अर्हति। तस्य कैवलासस्य उपरि अनेकानि वस्तूनि चित्रितव्यानि सन्ति यथा चित्रे विद्यमानानां वस्तूनाम् लघुत्वस्य, गुरुत्वाकर्षणस्य, दूरसन्निकर्षस्य इत्यादीनां क्रमः वास्तविकजगत् सदृशः दृश्यते। प्रतिमासु अपेक्षया चित्रेषु भावानाम् चित्रणं सुलभतया भवति। वस्तुनां स्वतन्त्रव्यवस्थायाः, तेषां आकारप्रतिपादनस्य, वर्णव्यवस्थायाः च माध्यमेन चित्रकारः तेषां वास्तविकतां प्रतिबिम्बयति, स्वस्य मानसिकभावनाः अपि गृह्णाति मानसिकभावनानुसारं मानसिकं स्वाभाविकं च व्यञ्जनं नूतनं अर्थं ददाति। काव्यवत् मनुष्यस्य मानसिकदशा, प्रतीतिः सामाजिकदृष्टिकोणः वा प्रतिबिम्बः चित्रकलायां अपि दृश्यते। एतेषां कारणानां कारणात् चित्रे चित्रितस्य वस्तुनः इन्द्रियं भावात्मकं च महत्त्वं भवति।

iv) संगीतम्

प्रथमत्रिकलानां अपेक्षया सङ्गीतकला अधिका उत्तमा अस्ति। तस्य आधारः शब्दः स्वरः वा यः मानवकण्ठात् उत्पद्यते बाह्यवाद्येभ्यः वा उत्पद्यते। शब्दस्य नियमाः अपि विहिताः। सप्तस्वरेषु सङ्गीतं रचितम् अस्ति। अनादिकालात् शब्दः भावव्यञ्जनस्य माध्यमः आसीत् अतः मनुष्यस्य अन्तःकरणस्य उपरि शब्दस्य प्रभावः गहनतया द्रष्टुं शक्यते। अस्मिन् सङ्गीतस्य क्रमेण सार्थकशब्दाः अपि समाविष्टाः अभवन् यदि एतत् काव्यतत्त्वं निष्कासितम् अस्ति तर्हि तस्य आधारः निरर्थकध्वनिः इति मन्तव्यः भविष्यति। यद्यपि सङ्गीतं काव्यवत् ठोसरूपेण स्पष्टं च नास्ति तथापि तस्य तीक्ष्णता गम्भीरता च अस्ति।

टिप्पणी

मानवस्य अन्तः अवस्थां व्यञ्जयितुं अद्वितीयरूपेण समर्थः अस्ति। अस्य प्रभावक्षेत्रम् एतावत् विस्तृतं यत् न केवलं मानवाः अपितु पशवः पक्षिणः अपि अस्य प्रभावं प्राप्नुवन्ति। जीवानां मनः लीलामहानन्दं च करोति यथाकामतः। सङ्गीतकलायाः महत्त्वं एतावत् महत् यत् तस्याः भावप्रसारणस्य कौशलं सामर्थ्यं च अन्येभ्यः सर्वेभ्यः कलाभ्यः अधिकं मन्यते। श्रवणेन्द्रियद्वारा मनः तत् प्रतीयते। सङ्गीतद्वारा व्यक्ताः भावाः सूक्ष्मतराः स्पष्टाः च भवन्ति। सङ्गीतकलायां प्रवीणस्य व्यक्तिस्य (कलाकारस्य) स्वकलाद्वारा श्रोतारं रोदनं हसितुं च क्षमता भवति।

सङ्गीतं गायन-नृत्य-वादनयोः संयोगः इति कथ्यते। सङ्गीतस्य सप्तभागाः सन्ति - रागः, स्वरा, तालः, वद्यः (वाद्यम्), नृत्यः, भावः अर्थः च। एवं प्रकारेण सङ्गीतकलानां प्रचलनं शास्त्रीयपद्धतिः च कलाविज्ञानस्य स्थितिं ददाति ।

v) काव्यम्

ललितकलासु काव्यस्य उत्तमं स्थानम् अस्ति, तस्य आधारः शब्दः अर्थः च अस्ति। जीवने घटितानां वा संसारस्य वस्तूनाम् सम्पर्कस्य कारणेन प्रतिक्षणं अस्माकं मनसि प्रतीकाः उत्पद्यन्ते। एते प्रतीकाः अमूर्ताः भावात्मकाः च सन्ति, मनुष्यः एतान् भावानाम् अभिव्यक्तिं कर्तुं शब्दानां प्रयोगं करोति। शब्दद्वारा द्रव्यस्य अवगमनं भावव्यञ्जनं च युगपत् भवति। शब्दाः अर्थाः च केवलं काव्येन वा नाटकेन वा व्यक्ताः भवन्ति। सङ्गीतकलायां तुलनात्मकानुसन्धाने तथ्यं स्पष्टं भवति यत् सङ्गीतकलायां स्वरमात्रस्य प्रयोगः भवति चेदपि काव्यकलायां स्वरव्यञ्जनयोः प्रयोगः भवति सङ्गीतविशेषज्ञः एकस्य वा द्वयोः वा स्वरयोः उदय-पतनेन श्रोतारं मोहितुं शक्नोति, परन्तु एषा स्थितिः स्थायित्वं न भवति, परन्तु कविः व्यञ्जनस्वरयोः प्रयोगेण तेषां अर्थेन च स्थायिप्रभावं कर्तुं क्षमता अस्ति।

सङ्गीतं काव्यकलायां अपि सहायकं भवति। सङ्गीतस्य साहाय्येन काव्ये भावव्यञ्जनस्य शक्तिः वर्धते। काव्यं सङ्गीतस्य गुणान् अलमाकर-छन्द-आदिरूपेण स्वीकरोति सार्थक-शब्दानां माध्यमेन काव्य-कला न केवलं भावानाम् अभिव्यञ्जने अपितु जगतः स्पष्टतया वर्णने अपि सफला भवति। अस्य रूपचित्रणस्य भावव्यञ्जनस्य च सामर्थ्यम् अस्ति। एतदतिरिक्तं काव्ये अन्तरिक्षकालयोः सामञ्जस्यं दृश्यते। काव्यस्य अनुभवः दृश्य-श्रवण-इन्द्रिययोः माध्यमेन भवति। काव्यकलायां मानवचेतनायाः अनेकस्तराः प्रवृत्तिः च युगपत् स्पन्दनस्य सामर्थ्यम् अस्ति। अतः तस्य प्रभावः दीर्घकालं यावत् तिष्ठति।

vi) रंगमंचम् (रूपकम् अभिनयकला च)

प्रमुखभारतीयकलासु नाट्यशास्त्रं साहित्यरूपैः समृद्धम् अस्ति। नाट्यात्मकं नाट्यप्रतिपादनं च विविधप्राचीनभाषासु यथा संस्कृत, पाली, प्राकृत इत्यादिषु द्रष्टुं शक्यते। नाटकस्य नाम महाकविकालिदासेन 'शांतचाक्षुषयज्ञः' इति उक्तम् अस्ति, भारते कदा तस्य प्रयोगः आरब्ध

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

: इति विषये विद्भिः कतिपयानि मतानि प्रस्तुतानि सन्ति। भरतमुनिविरचितनाट्यशास्त्रान्तर्गतं उल्लिखितविषयाधारेण ऋग्वेदात् पाठं, सामवेदात् गीतानि, यजुर्वेदात् अभिनयं, अथर्ववेदात् रसाः च गृहीत्वा मञ्चमं नाट्यवेदं ब्रह्मणा रचितम्। नाट्यशास्त्रानुसारं नाट्यमण्डप/नाट्यगृहस्य निर्माणं विश्वकर्मणा इन्द्रस्य आज्ञानुसारं नाटकस्य मञ्चनार्थं कृतम्। नाट्यस्य प्राथमिकरूपं तस्मिन् कृतं अभिनयं च वैदिकसाहित्ये प्राप्यते ततः परं तस्य विस्तृतं विकसितं च रूपं नाट्यशास्त्रे प्राप्यते। नाट्यशास्त्रस्य अन्तर्गतम् अमृतमन्थनं, त्रिपुरादा इत्यादीनां प्राथमिकनाटकानाम् उदाहरणानि भारतीयसाहित्ये रूपकाणां प्राचीनतां दर्शयन्ति। नाट्यशास्त्रे दशरूपकयोः अष्टादशोपरूपकयोः भेदः कृतः अस्ति। भारतीयसाहित्यपरम्परायां कालान्तरे प्रत्येकरूपकाधरितकाव्यरचनाः निर्मिताः, नाट्यमण्डपे च व्यवस्थितरूपेण मञ्चिताः। रूपकान् विहाय अभिनयस्य नाट्यस्य च स्वरूपं कालान्तरेण चतुर्विधस्य अभिनयस्य (आंगिकः, वाचिकः, सात्विकः, आहार्यः) तथा मञ्चप्रकारस्य (विकृष्ट, चतुराश्र, त्र्याश्र) आधारेण विकसितं भवति।

पाठगत प्रश्नाः 3.1

1. कलायाः अक्षरशः अर्थः कः?
2. रवीन्द्रनाथटैगोरेण 'व्यक्तित्व' इति पुस्तके ज्ञानस्य के द्वे पक्षे स्वीकृतौ?
3. भारतीयसाहित्यपरम्परायां कलासम्बद्धं ग्रन्थं कः प्रसिद्धः? अस्मिन् कलानां संख्या का विचार्यते?
4. वात्स्यायनं विहाय कलावर्गीकरणं कुत्र द्रष्टव्यम्?
5. उपयोगिनो कलाः काः सन्ति? उदाहरणं स्थापयतु।
6. ललितकला किम्? उदाहरणानि ददातु।
7. वास्तुशास्त्रस्य अन्यत् नाम किम्?
8. स्थूलतः सूक्ष्मपर्यन्तं क्रमेण मूर्तिकला, चित्रकला, वास्तुकला च लिखन्तु।
9. सङ्गीतकलानां भागानां परिचयं कुर्वन्तु।
10. ललितकलासु किं श्रेष्ठं मन्यते?
11. महाकविः कालिदासः नाटकविषये किं उक्तवाम्?

3.2 भारते कलानां विकासः

i) वास्तुकलानां क्रमिक-विकासः

भवननिर्माणस्य शिल्पस्य च विज्ञानं वास्तुकला इति कथ्यते। वास्तुकलानां उद्भवः विकासश्च मानवसभ्यतायाः विकासेन सह सम्बद्धः अस्ति। आत्मरक्षायाः सुखस्य च भावः प्रत्येकस्य जीवस्य स्वाभाविकतया आगच्छति। अतः गृहनिर्माणस्य भावः न केवलं मनुष्येषु अपितु सम्पूर्णं पशुजगति दृश्यते। अस्मात् सभ्यतायाः आरम्भादेव वास्तु वा वास्तुकलानां विकासः कल्प्यते। ऋग्वेदस्य अन्तर्गतं स्तम्भयुक्तानि भवनानि, पाषाणनिर्मितानि गृहाणि, लोह-पाषाण-निर्मितानि नगराणि इत्यादयः केचन वास्तु-वर्णनानि वैदिककालस्य विकसित-वास्तुकलाम् प्रति सूचयन्ति।

हरप्पा-मोहेनजोदरोयोः संस्कृतिः सभ्यता च तेषां नागरिकजीवनं च भारते वास्तुकला-इतिहासः गौरवपूर्णः अभवत् इति तथ्यस्य प्रतीकम् अस्ति। प्रायः ३२५० ईपू तः २७५० ईपू यावत् अस्याः सभ्यतायाः उत्खननकाले प्राप्तानां अवशेषाणां अवलोकनात् तस्मिन् काले नियतयोजनायाः आधारेण नगरभवनमार्गादिनिर्माणं कृतम् इति ज्ञायते। ततः उपलब्धाः अवशेषाः तस्य कालस्य भव्यविकसितवास्तुकलाम् प्रतिबिम्बयन्ति। ३२२ ई.पू. 190 ई. पू. स्वयं सिलेउकसस्य राजदूतः मेगास्थनीस् इत्यनेन पाटलिपुत्रनगरे गुप्तमौर्यस्य राज्यभवनस्य अद्भुतं उदाहरणं कृत्वा शङ्खिका इति ग्रन्थे मौर्यकालस्य वास्तुकलानां विस्तृतं वर्णनं कृतम् अस्ति। मौर्यकालस्य वास्तुकलानां विकासः अशोकस्य शासनकाले स्पष्टतया दृश्यते, यथा अशोकस्य स्तम्भाः, स्तूपाः, काश्मीरे श्रीनगरनामकस्य नगरस्य निर्माणं, नेपाले ललितपाटनम् इत्यादयः सुङ्गानां युगः विस्तारः इति मन्यते मौर्यकालस्य। अस्मिन् काले अनेकाः स्तूपाः, वेदीः, स्तम्भाः, दुर्गवास्तुकला इत्यादीनां माध्यमेन वास्तुकलानां विकासः निरन्तरं भवति स्म। यवना-शाक-कुशानयोः शासनकाले द्वितीयशताब्द्याः ई.पू.तः द्वितीयशताब्द्याः यावत् गान्धार-कला-प्रभावितस्य भारतीय-वास्तुकलायाः केचन अद्भुताः उज्ज्वलाः च प्रमाणाः प्राप्ताः, तक्षशिला, मार्तण्ड मन्दिर इत्यादयः वर्तमानकाले अपि दृश्यन्ते। प्रायः २७५ ई. ५१० ई. पर्यन्तम् गुप्तकालः भारतीय-इतिहासस्य सुवर्णकालः इति मन्यते, परन्तु अस्मिन् काले वास्तुकलाप्रचुरतायां अभावः दृश्यते। निःसंदेहम् अस्य कालस्य गुहाः, स्तम्भाः, इष्टकामन्दिराः इत्यादयः विशिष्टानि वास्तुकलानि प्रतिबिम्बयन्ति। एवं प्रकारेण मध्ययुगीनभारते अपि वास्तुकलायां व्यवस्थितरूपेण विकासः अभवत्। वास्तुकलायां द्वौ विशिष्टौ भागौ स्तः ख धार्मिकः लौकिकः च। धार्मिक, मन्दिर, स्तूप इत्यादीनां अन्तर्गतं तथा च लौकिक वास्तुकला, सेतु, प्रासाद इत्यादीनां अन्तर्गतम् अस्मिन् श्रृङ्खले त्रयः प्रकाराः मन्दिराः विकसिताः ख नागरः, वेसरः, द्रविडः च। कालान्तरे भारते विदेशिनां आगमनानन्तरं पारम्परिकवास्तुकलायां बहवः परिवर्तनाः अभवन्, यथा- भारते इस्लामधर्मस्य आगमनानन्तरं भारतीयवास्तुकलानां विविधाः रूपाः प्रकाशं प्राप्तवन्तः। ताजमहलः, कुतुबमीनारः, जामामस्जिदः इत्यादयः न केवलं भारते अपितु वैश्विकरूपेण वास्तुकलानां समृद्ध-इतिहासस्य च अनुपम-उदाहरणानि सन्ति।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

ii) मूर्तिकला-विकासः

कला-इतिहासस्य शिल्प-इतिहासः प्राचीनः अस्ति। भारतीयमूर्तिकायाः निरन्तरं विकासः अभवत्। अतः युगपरिवर्तनेन कलाशैल्या अपि परिवर्तनं विकासश्च अभवत्। चतुर्थशताब्द्याः पूर्वं प्रथमः युगः मौर्यस्य उत्तरार्धस्य युगः अस्ति, यस्मिन् त्रयाणां सभ्यतानां सामग्रीः अस्ति। अस्मिन् काले कांस्यनर्तकाः, राहतमुद्राणां पशुमूर्तयः, मृत्तिका, पाषाणप्रतिमा इत्यादयः मुख्यतया शिल्परूपस्य प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। शिल्पस्य परिकल्पना, जैविकसटीकता, आकर्षणं, सौन्दर्यं च सर्वाणि मौर्यकाले अपूर्वरूपेण दृश्यन्ते। अशोकस्य स्तम्भः, सारनाथस्तम्भः इत्यादयः शिल्पाः ललितशान्तमुद्रायाः, ऐश्वर्यस्य, राजत्वस्य च सूचकाः सन्ति। वस्तुतः एतेभ्यः कारणेभ्यः एव तस्य शिरस्य आकारः भारतसर्वकारेण स्वमुद्रायां स्वीकृतः। सुङ्गयुगे शिल्पकला राष्ट्रकलारूपेण विकसिता। भरहुत-सञ्ची-स्तूपयोः रेलिंग् केवलं सुङ्गकाले (१५० ईपू-७३ ई.पू.) निर्मितम् आसीत्। बोधगया, मथुरा, पटना इत्यादिषु सुङ्गकालस्य शिल्पानि, वस्त्राणि, प्रतिमाः इत्यादयः दृश्यन्ते येन तत्कालीनस्य समृद्धिशिल्पस्य निरन्तरविकासः दृश्यते। कालान्तरे शाक-कुशनवंशानां विस्तारः भारते दृष्टः, यः पूर्वोत्तरशतकात् आरब्धः तृतीयशताब्दीपर्यन्तं च अचलत्। शिलामृत्तिकायाः उपयोगेन शिल्पस्य विकसिता अवस्था अस्मिन् युगे स्पष्टतया दृश्यते। कुशनयुगे शिलायां उत्कीर्णप्रतिमानां विहाय स्वतन्त्रप्रतिमानां, बुद्धस्य स्थितानां, उपविष्टानां च प्रतिमानां, बोधिसत्त्वानां प्रतीकानाम् इत्यादीनां समृद्धविकासः अभवत्। प्रायः २७५ ईपूतः ५०० ई.पू. तावत्पर्यन्तं गुप्तकालः स्वर्णयुगः, नूतनसंस्कृतेः युगः च इति मन्यते यस्मिन् सर्वेषां पौराणिकदेवतानां स्वतन्त्रप्रतिमानां विकासः अभवत्। गुप्तकालस्य शिल्पं न सुङ्गकालवत् समतलं, न च कुशनकालवत् गोलम्, अपितु गान्धारशैल्या इव अण्डाकारप्रकृतौ अभवत्। एतदतिरिक्तं गुप्तकाले ताम्रपीतलशिल्पानां विकासः पर्याप्तमात्रायां अभवत्। अतः परं पूर्वमध्ययुगे अधिकांशमन्दिरशिल्पानां विकासस्य प्रवृत्तिः दृश्यते। अजन्त, एलोरा, दशवत्कर गुहा, एलिफन्टा इत्यादिषु गुहासु प्राप्यमाणानां प्रतिमानां माध्यमेन शिल्पकलायां अद्भुतं विस्तृतं च परम्परा ज्ञायते।

मध्ययुगस्य उत्तरार्धस्य अधिकांशशिल्पानि मन्दिराणां बाह्यालङ्काररूपेण द्रष्टुं शक्यन्ते। पूर्वाधुनिकयुगे आक्रमणकारिणां आक्रमणेन भारतीयपरम्पराशिल्पस्य क्षतिः अभवत्। उत्तरभारतस्य असंख्यमन्दिराणि तेषु उपस्थितानि मूर्तयः च ध्वस्तानि, परन्तु दक्षिणे मन्दिरनिर्माणकार्यं महता भक्त्या प्रचलति स्म। तस्य युगस्य शिल्परूपं चोलराजैः एकादशशतके निर्मितेषु मन्दिरेषु प्रतिमासु च, एकादशशताब्द्यां चालुक्य-होयसल-मन्दिरस्य शिल्पानि, सप्तमे शतके पल्लवैः निर्मिताः रथ-मन्दिराणि, प्रतिमासु प्रतिबिम्बितम् अस्ति मनुष्याणां पशूनां देवतादीनां चतुर्दशशताब्द्याः षोडशशताब्द्याः यावत् दक्षिणे हिन्दुराजानाम् आधिपत्यस्य फलस्वरूपं नरसिंह-रामायण-कथा-सम्बद्धानां शिल्पानां स्पष्टं प्रमाणं दृश्यते। आधुनिकयुगस्य आगमनेन शिल्पस्य अलङ्काररूपेण उपयोगः आरब्धः। यूरोपीयशिल्पकलायां नूतनप्रयोगानाम् स्पष्टः प्रभावः भारतीयशिल्पकलायां दृश्यते।

iii) चित्रकला-विकासः

भारतीय इतिहासे चित्रकला अन्यकला इव प्राचीना अस्ति। प्राचीनकालस्य दृष्ट्या मिर्जापुर-मध्यप्रदेशयोः दृश्यमानानि रेखाचित्राणि पाषाणयुगस्य सन्ति, परन्तु शास्त्रीयचित्रकलायाः दृष्ट्या भारतीयचित्रकलायां प्रामाणिकसाक्ष्यं पूर्वतृतीयशताब्द्याः आरभ्य उपलभ्यते। शिल्पस्य इव चित्रकलानां धनं भारते पूर्णं जातम् सम्प्रति चित्रकलायां बहवः शैल्याः उपलभ्यन्ते येषां विकासः कालान्तरेण भवति स्म। अवश्यमेव एषा कला मनुष्याणां भावनानां, चेतनानां च अभिव्यक्तिं कर्तुं आरब्धा स्यात्, ये निरन्तरं परिवर्तमानाः, उन्नताः च भवन्ति स्म, विकसितरूपं च प्राप्नुवन्ति स्म भारते चित्रकलायां षट् मुख्यशैल्याः दृश्यन्ते- (क) अजन्ताशैली, (ख) गुजरातशैली, (ग) मुगलशैली, (घ) राजपूतशैली, (ङ) दक्कनशैली, (च) वर्तमानशैली। एतेषु अजन्ताशैल्याः प्रभावः कदाचित् सम्पूर्णे भारते केनचित् प्रकारेण वा आसीत्, यः हैदराबादराज्यस्य सह्याद्रीगुहासु उद्भूतः। गुजरातशैली पश्चिमभारतस्य, गुजरातस्य, सौराष्ट्रस्य इत्यादीनां स्थानीयशैली आसीत्, अस्याः जैनशैली इति अपि कथ्यते। अजन्ताशैल्या इव मुगलशैली अपि देशे सर्वत्र प्रसृता। अस्य मुख्यकेन्द्राणि दिल्ली, आगरा इत्यादीनि दृश्यन्ते राजपूतशैल्या राजस्थान, बुण्डेलखण्ड, पञ्जाब, हिमालयप्रदेशेषु उत्पन्ना, सम्पूर्णे देशे प्रसृता च अभवत्। स्थानीयलक्षणानाम् आधारेण तस्य अनेकाः उपविधाः निर्मिताः येषां कलाम् इति कथ्यते, यथा- पहाडी, जम्मू, काङ्गरा, बाशोली इत्यादयः दक्कनीशैली अधिकतया राजस्थानी-मुगलशैल्याः समन्वयात् उत्पन्ना। वर्तमानशैली यूरोपीयप्रभावात् उत्पन्ना अस्ति या नित्यं प्रयोगस्य अवस्थायां वर्तते।

चित्राणि द्विविधं मन्यन्तेः भित्तिचित्रं प्रतिकृतिश्च (भित्तिचित्रं प्रतिकृतिं च)। भवनगुहाभित्तिषु लिखितानि चित्राणि भित्तिचित्रम् इति उच्यन्ते। यथा जोगीमारा, अजन्ता, मध्य एशिया इत्यादिषु समानप्रकारस्य भित्तिचित्रकला (भित्तिचित्र) कला विकसिता अस्ति। प्रतिकृतिचित्रणम् (थंबेपउपसम कतूपदह) एकस्य व्यक्तिस्य अथवा अनेकानाम् व्यक्तानां अनुकरणम् अस्ति। अस्मिन् एकः व्यक्तिः प्रतिबिम्बरूपेण वा आदर्शरूपेण वा कार्यं करोति। उभयप्रकारस्य चित्रकला भारतीयसाहित्ये उल्लिखिता अस्ति। उभयप्रकारस्य चित्रकलानां विकासः कालिदास, भरवी, भवभूमि इत्यादिभिः महाकविभिः तथा जातककथासु, पाली, हिन्दीसाहित्ये इत्यादिषु च उक्तः अस्ति।

iv) संगीतकला-विकासः

सङ्गीतगायनं, नृत्यं, वाद्यवादनं च- सर्वाणि सङ्गीतकला सन्ति, या शास्त्रीयपद्धतिं प्रति सूचयति। सङ्गीतकलानां विकासः भारतस्य प्राचीन-इतिहासस्य सर्वत्र प्रतिबिम्बितः अस्ति। ऋग्वेदस्य श्लोकेषु सङ्गीतं इष्टमिति वर्णितम्, तदनुसारं च विकसितम्, यत् सामवेदरूपेण प्रस्तुतम् अस्ति। पश्चात् गन्धर्ववेदः अपि अस्तित्वं प्राप्तवान्, येन साङ्गस्य प्रथमशास्त्रीयपद्धतेः सूत्रीकरणं सूचितम्।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

वैदिककालानन्तरं भरतमुन्याः नाट्यशास्त्रे अनेककाव्येषु सङ्गीतस्य उल्लेखः निरन्तरं भवति स्म। कालिदासकाले भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य पर्याप्तविकासः अभवत्। सङ्गीतनाट्यस्य, रागस्य, विविधप्रकारस्य वाद्ययन्त्राणां च कलासिद्धान्ताः तस्य कृतिषु उल्लिखिताः सन्ति। लोचनकविस्य राजतरङ्गिणी (12वीं शताब्दी), शङ्करदेवस्य संगीतरत्नाकर (13वीं शताब्दी), रागमाला, रागमञ्जरी, सोमनाथस्य रागविबोध (1610 ई.), दामोदर मिश्रस्य संगीतदर्पण (1625 ई.) इत्यादयः प्रसिद्धाः रचनाः संगीतशास्त्रस्य निरन्तरविकसितरूपं प्रस्तुतयन्ति।

सप्तदशशताब्द्याः अन्ते अनुपविलाः, अनुपङ्कुशः, अनुपतन्त्रः च भवभादेन प्रस्ताविताः। अष्टादश-उन्नीसवीं शताब्द्यां अवध-नवाबानां संरक्षणे सङ्गीतशास्त्रसम्बद्धं शुद्धबिलावालं मुहम्मदेन व्याख्यातं, यत् हिन्दुस्तानी-सङ्गीतस्य आधारं जातम् एवं प्रकारेण अनेके सङ्गीतकाराः सङ्गीतशास्त्रज्ञाः च उर्दूभाषायां असाधारणग्रन्थानां रचनां कृत्वा भारतीयसङ्गीतस्य नूतनं रूपं दत्तवन्तः प्राचीनभारतीयसङ्गीतस्य पुनरुत्थानस्य क्षेत्रे अपि सफलाः प्रयासाः कृताः।

एतासां प्रमुखप्राचीनभारतीयकलानां माध्यमेन भारते कलानां क्रमिकविकासं अवगन्तुं प्रयत्नः कृतः। अस्मिन् शृङ्खले काव्य-नाट्य-नाट्य-नाट्य-आदि-व्यवस्थित-विकासः अपि दृश्यते। वैदिककालस्य प्राचीनकलासु काले काले परिवर्तनं भवति स्म। मध्ययुगीनभारते बाह्यक्रमणानां प्रभावः अत्रत्ये साहित्ये कलासु च स्पष्टतया दृश्यते। परिवर्तनशीलस्य विकसितस्य च संस्कृतिः, भाषा, सिद्धान्ताः इत्यादीनां फलस्वरूपं भारतस्य कलारूपस्य, विकासस्य च विविधतां विस्तारं च दृश्यमानं जातम्, यत् विश्वस्य अन्यस्मिन् देशे न दृश्यते।

पाठगत प्रश्नाः 3.2

1. भारते अधिकांशप्राचीनवास्तुकलायां प्रमाणं कुत्र प्राप्यते?
2. 'इण्डिका' इत्यस्मिन् भारतीयवास्तुकलाविषये मेगास्थेनीजः किं वर्णितवान्?
3. भारतसर्वकारेण सारनाथस्तम्भः कस्मिन् कालपर्यन्तं स्वीकृतः? किं प्रतिपादयति?
4. गुप्तकालस्य शिल्पकलाप्रसिद्धानि उदाहरणानि कुत्र प्राप्यन्ते?
5. भारते चित्रकलाशैल्याः कति काः च मुख्याः सन्ति?
6. भारतीयसंगीतकलासम्बद्धाः केचन ग्रन्थाः उल्लेखयन्तु।

3.3 नाट्यकलाया अन्यकलाभिः सह सम्बन्धः

(क) नाट्यकलाया वास्तुकलायां (शिल्पकलायां) सम्बन्धः

रूप-संगठनम्, ललितता, सामञ्जस्य इत्यादयः विशेषगुणाः शिल्पकलायां वास्तुकलायां च दृश्यन्ते। नाटके अपि आकारस्य, समानुपातिकतायाः, सौन्दर्यस्य च विषये ध्यानं दीयते। नाटककला अन्तर्गतं शब्दश्लोकपदपदसंख्या, कान्टोनियोजने अनुपातः निर्वाह्यते। नाटकस्य बाह्यविन्यासः मूलतः तान् एव सिद्धान्तान् अनुसरति येषां अनुसरणं वास्तुकलायां शिल्पकलायां च भवति। भावव्यञ्जनदृष्ट्या वास्तुकला शिल्पकला च नाट्यशास्त्रेण सह सम्बद्धौ अपि तयोः मध्ये तुलना कर्तुं न शक्यते। उपर्युक्तौ कलाद्वयस्य उद्देश्यं केवलं बाह्यसौन्दर्यस्य वा सौन्दर्यस्य वा अभिव्यक्तिः एव अभवत्, अत्र भावनानां अभिव्यक्तिः अत्यल्पः अस्ति। नाटकस्य कला मूलतः अनुभवसापेक्षा एव। अतः वास्तुकला-शिल्प-लक्षणं नाट्यकलायां निहितं भवति, परन्तु तस्य भाव-अर्थ-व्यञ्जनस्य अपि असीम-क्षमता अस्ति।

(ख) नाट्यकलाया चित्रकलायां सम्बन्धः

चित्रकलायां भावानाम् अभिव्यञ्जनं सुव्यवस्थितं भवति चेदपि गतिषु शिथिलता वर्तते। द्रुतगतिना परिवर्तनशीलघटनानां मनोभावानां वा चित्रणं कर्तुं असमर्थं दृश्यते। परिस्थितिगतत्वेन केवलं एकं क्षणं कतिपयानि वस्तूनि च प्रस्तुतुं शक्नोति। परन्तु नाटककलायाम् अन्तर्गतं भिन्नस्थानेषु घटमानानि, प्रत्येकं क्षणं परिवर्तमानाः घटनाः, परिस्थितयः च चित्रयितुं शक्यन्ते। यद्यपि चित्रकला एकं क्षणं गृह्णाति तथापि तस्य प्रभावः अत्यन्तं कृत्रिमः सुसंगतः च भवति। नाट्यकलानां गतिशीलतायाः फलस्वरूपं कस्यापि घटनाविशेषस्य स्थानस्य वा प्रभावः चित्रकला इव तीव्रः न भवति। नाटककलायां वस्तुचित्रणेन सह भावव्यञ्जनस्य तीव्रता अपि भवति।

(ग) नाट्यकलाया संगीतकलायां सम्बन्धः

नाटकं सङ्गीतं च उभयम् अपि गतिशीलकला अस्ति। एतयोः द्वयोः अपि ध्वनिस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका भवति। अतः उभयोः मानसिकप्रभावस्य कारणं कर्नेन्द्रीयत। उभयोः भावनाः उत्तेजितुं शक्तिः अस्ति। सङ्गीते स्वरमात्रप्रयोगः नाटके च स्वरव्यञ्जनयोः प्रयोगः दृश्यते। नाटके संगीते च भावाः शब्दैः स्पष्टतया व्यक्ताः भवन्ति। नाट्यकला मानसिकप्रतिमाः, वस्तुनां मानसिकस्थितिः च प्रस्तुतुं करोति। नाटकं सङ्गीतं च सिद्ध्यर्थं परस्परं आश्रितौ स्तः। अर्थबोधाय नाटकीयप्रभाववर्धनाय च सङ्गीतं परस्परं निर्भरं भवति। उभौ कलाः परस्परं पूरकौ स्तः। उभयोः परस्परसम्बन्धेऽपि केचन भेदाः सन्ति। सङ्गीतस्य अपेक्षया नाटकस्य क्षेत्रं विस्तृतं जातम्। अस्य संवेदना अधिकं व्यापकं भवति, तस्य प्रभावः च दीर्घकालं यावत् भवति। नाटके शब्दतत्त्वस्य महत्त्वात् तस्मिन् स्वयमेव सङ्गीतगुणाः समाविष्टाः भवन्ति। नाटककलायां विषयभावनायोः समन्वयः प्रस्तुतः भवति।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

नाटके कलासमन्वयः भवति। मनःप्रसन्नीकरणेन सह मानवस्य आचरणस्य विकासे उपयोगितजीवने च सहायकं भवति। नाट्यकलायां ललितकला-उपयोगी-कलायोः गुणाः सन्ति।

3.4 नाट्यप्रस्तुतिषु अन्यकलानां योगदानम्

भारतीयपरम्परायां नाटकस्य अतीव महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। अभिव्यक्तिः सृजनशीलता च नाटकीयकलारूपस्य माध्यमेन प्रस्तुतौ भवतः। एषा प्रक्रिया मानवचेतनायाः बाह्यसृष्टेः रूपाणां च कृत्रिमव्यञ्जना अस्ति। नाटकं काव्यकलाविशेषः यः कलासंयोगः। अन्याः सर्वाः ललितकलाः सौन्दर्यस्य भावस्य उपरि बलं ददति परन्तु व्यावहारिकजीवने तेषां प्रासंगिकता पूर्णतया दृश्यमानं न दृश्यते, परन्तु नाट्यकला न केवलं मनः आनन्दयति अपितु तस्य प्रभावः अस्माकं दैनन्दिनजीवने आचरणे च दृश्यते। अस्य महत्त्वपूर्णं कारणं यत् अन्येषां उपयोगिनो ललितकलानां गुणाः अपि नाटके समाविष्टाः सन्ति।

नाट्यस्य प्रस्तुतौ अन्यकलानां योगदानं प्रत्यक्षतया परोक्षतया वा आरम्भात् अन्ते यावत् दृश्यते। नाटकं सा काव्यविधा या अभिनय-संवाद-पात्रादिद्वारा व्यज्यते, अतः दृग्काव्यमिति अपि कथ्यते। नाट्यकलानां महत्त्वं अभिनये एव अस्ति यस्य कृते सम्यक् आधारः आवश्यकः भवति। एवं वास्तुकलाद्वारा नाट्यमण्डपस्य अथवा नाट्यस्य स्थापना तस्य महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहति। भरतमुनिलिखितानां नाट्यशास्त्रस्य नाटकानां प्रस्तुत्यर्थं नाट्यगृहस्य विस्तृतविश्लेषणं कृतम् अस्ति। अत्र नाट्यगृहाणां त्रिविधा उल्लिखिता तेषां परिमाणमपि निर्दिष्टम् पात्राणां संख्यायाः प्रस्तुतीकरणे, दृश्यनियोजने, कथने, संवादे इत्यादिषु नाट्यस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते, यस्य श्रेयः वास्तुकलायां दीयते। एतदतिरिक्तं शिल्प-चित्र-माध्यमम् अपि नाटकस्य सार्थक-प्रस्तुतिं कर्तुं साहाय्यं करोति। भासस्य प्रतिमानाटकेन लिखे इव कथानकं शिल्पकलाद्वारा गन्तव्यस्थानं सफलतया प्राप्नोति। रत्नावली नाटिका, स्वप्नवासवदत्त इत्यादयः समानान्तरनाटकाः चित्रकलाप्रयोगेन नाटकं कुर्वन्तः दृश्यन्ते। एतासां कलानां अभावे नाट्यकलानां अभिनयस्य प्रस्तुतीकरणस्य च पराकाष्ठां प्राप्तुं कठिनं दृश्यते। तथा च नृत्य-गीत-वाद्य-संयोगायां सङ्गीतकलायां भाव-व्यञ्जन-शक्तिः, तस्मिन् वर्तमानाः एकाग्रता-सज्जता-गुणाः च नाट्य-प्रस्तुतिं सफलं सार्थकं च सिद्धयन्ति। नाट्यकलायां परमं लक्ष्यं मन्यमानस्य नाटके सङ्गीततत्त्वानां माध्यमेन प्रेक्षकाः निरन्तरं भावानाम्, भावनानां च आनन्दं लभन्ते। एवं प्रकारेण नाटके वस्तुचित्रणस्य सामर्थ्यं चित्रकलायां दत्तं, बाह्यशृङ्गारं तु शिल्पकलायां वास्तुकलायां च गृहीतम्। नृत्यं, संगीतं, संगीतकला च नाटकस्य प्रस्तुतिः भावपूर्णं कृत्वा प्रभावी कर्तुं योगदानं ददति। एवं प्रकारेण भारतीयवास्तुकला, शिल्पकला, चित्रकला, संगीतादिसंयोगेन नाट्यशास्त्रस्य सम्पूर्णविधिरूपेण विकासः जातः, निरन्तरगतिशीलः च अभवत्, यस्य प्रयुक्तरूपं प्राचीनकालात् वर्तमानकालपर्यन्तं अवलोकितम् अस्ति। निःसंदेहं नाट्यकलानां व्यवस्थितज्ञानं भारतस्य अन्यललितकलासु परिचयम् अपि करोति।

पाठगत-प्रश्नाः 3.3

1. वास्तुकला-शिल्पस्य केचन लक्षणानि व्याख्यातव्यानि।
2. चित्रकलायां असमर्थतां प्रतिपादयन्तु।
3. नाट्यसङ्गीतयोः किं सादृश्यम्?
4. सङ्गीतं नाटकं च कथं परस्परं आश्रितौ स्तः?
5. अन्यकलाभ्यः नाट्यशास्त्रं कथं भिन्नम्?
6. नाट्यप्रदर्शने वास्तुकलायां का भूमिका अस्ति?
7. नाट्यप्रस्तुतिषु चित्रकलायाः योगदानं उदाहरणद्वारा व्याख्यातव्यम्।

किं भवता ज्ञातम्

- संस्कृतसाहित्यस्य अन्तर्गतं ज्ञानं द्विधा विभक्तम् अस्ति - विद्या उपविद्या च।
- विद्या अन्तर्गतं काव्यस्य स्थानं भवति, उपविद्यायाः अन्तर्गतं कलानां स्थानं भवति।
- कलायां अभिव्यक्तिः सृष्टिः च अन्तर्भवति।
- भारतीयसाहित्ये वात्स्यायनस्य कामसूत्रे/कामशास्त्रे चतुःषष्टिः कलाः उल्लिखिताः सन्ति।
- शुक्रनीते चतुःषष्टिः कलाः, प्रबन्धक्कोषे द्वासप्ततिः, बौद्धग्रन्थे 'ललितविस्तार' इत्यत्र षडशीतिः कलाः उल्लिखिताः सन्ति।
- भारतीयपरम्परायां कलाः द्विधा विभक्ताः सन्ति - (क) उपयोगी-कलाः (ख) ललितकला
- दैनन्दिनजीवनाय उपयोगिता प्रयुक्ता च कला एव उपयोगी कला इति कथ्यते। यथा भवननिर्माणं, आभूषणं, खाद्यनिर्माणं, वस्त्रनिर्माणम् इत्यादयः।
- ये सौन्दर्यस्य आनन्दस्य च अनुभवं ददति तानि ललितकला इति उच्यन्ते। यथा-संगीत-चित्रकला-शिल्पकला।
- पाश्चात्यविद्वांसः पञ्च प्रमुखकलासु विचारं कृतवन्तः - वास्तुकला-मूर्तिकला-चित्रकला-संगीत-काव्यं च। अस्मिन् नाटकं नृत्यं वाक् च स्वीक्रियते।
- वास्तुशास्त्रं वास्तुशास्त्रम् अपि कथ्यते यस्मिन् वास्तुकारः सामग्रीसहायेन भवनानि, मन्दिराणि, भूमिगतजलबन्धाः इत्यादयः निर्माणं करोति।
- शिल्पकलायां शिल्पकारः मृत्तिका, धातु, संगमरमर इत्यादीनां माध्यमेन कस्यापि जीवस्य निर्जीवस्य वा वस्तुनः आकारं निर्माय तस्मिन् जीवनं प्रतिबिम्बयति।
- चित्रकलायां चित्रकारः आधाररूपेण वस्त्रं, कागदं, काष्ठम् इत्यादीनां प्रयोगं करोति तथा च वर्णादिद्वारा वस्तुनां चित्रणं वा चित्रणं वा करोति।

टिप्पणी

नाट्यकलाया परिचयम्

टिप्पणी

- वास्तुकला-मूर्तिकलायोः तुलने चित्रकला उत्तमः सूक्ष्मः च कला इति मन्यते।
- सङ्गीतं गायन-नृत्य-वादनयोः संयोगः अस्ति, अस्य सप्तभागाः सन्ति- रागः, स्वरः, तालः, वाद्यः, नृत्यं, भावः, अर्थः च।
- ललितकलासु काव्यस्य सर्वोत्तमस्थानं वर्तते येषां आधारः शब्दार्थः च भवति।
- हरप्पा-मोहेनजोदरो-सभ्यतायाः अवशेषाः भारतीयवास्तुकलायां उन्नतस्थितेः विषये सूचनां ददति।
- वास्तुकलायां द्वौ विशिष्टौ भागौ निर्मितौ- धार्मिकः (मन्दिर, स्तूप इत्यादयः) लौकिकः (प्रसादः, सेतुः इत्यादयः) च।
- प्राचीनभारतीयपरम्परायां शिल्पकला-चित्रकला-संगीत-इत्यादीनां क्रमिकविकासः आरम्भादेव दृश्यते।
- सामवेद, गन्धर्ववेद, नाट्यशास्त्र, राजतरङ्गिणी, संगीतरत्नाकर, रागमाला, रागमञ्जरी, रागविबोध, संगीतदर्पण इत्यादयः अनेके ग्रन्थाः भारतीयसंगीतकलायाः क्रमिकविकासं प्रस्तुतयन्ति।
- नाटके सर्वेषां प्रमुखकलानां तत्त्वानां उपस्थितेः कारणात् उत्तमकला इति कथ्यते ।

पाठगतप्रश्नानां उत्तराणि

3.1

1. किमपि वस्तुनः अल्पभागः, चन्द्रस्य षोडशभागः, राशिचन्द्रस्य त्रिंशत् भागस्य वा षष्टिः भागः।
2. कलाविज्ञानं च ज्ञानक्षेत्रद्वयं स्वीकृतम्।
3. वात्स्यायनस्य कामसूत्रम् (कामशास्त्रम्)। अस्मिन् कलानां संख्या चतुःषष्टिः स्मृता।
4. चतुःषष्टिः कलानां वर्गीकरणं शुक्रनीत्यां, द्वासप्ततिः प्रबन्धककोषे, बौद्धग्रन्थे ललितविस्तारे षडशीतिः कलाः च दृश्यन्ते।
5. याः कलाः जीवनाय उपयोगिनो भवन्ति, दैनन्दिन आवश्यकताः च पूरयन्ति, ताः उपयोगिनो कलाः इति उच्यन्ते।
6. सौन्दर्यभोगानुभवप्रदं तत् ललितकला उच्यते। यथा नृत्यं, काव्यं, चित्रकला इत्यादयः।
7. वास्तुकला।
8. वास्तुकला-मूर्तिकला-चित्रकला च।
9. सङ्गीतस्य सप्त भागाः सन्ति ख रागः, स्वरः, तालः, वाद्यः, नृत्यं, भावः, अर्थः च।

10. काव्यकला
11. 'शांत चक्षुष यज्ञ'।

3.2

1. हरप्पा-मोहनजोदरो च
2. मेगास्थनीजः पाटलिपुत्रनगरस्य, चन्द्रगुप्तमौर्यस्य राज्यभवनस्य इत्यादीनां उदाहरणेन इण्डिकाभाषायां भारतीयवास्तुकलानां वर्णनं कृतवान् अस्ति।
3. मौर्यकालः मौर्यकालस्य अस्याः शिल्पे शालीनता, शान्तमुद्रा, ऐश्वर्यं, राजस्वं च प्रदर्शयते।
4. अजन्ता, एलोरा, दशावतार गुहा, गजादि गुहाः गुप्तकालस्य शिल्पकलाप्रसिद्धानि उदाहरणानि सन्ति।
5. भारतीय चित्रकलायां षट् मुख्यशैल्याः सन्ति - 1. अजन्ताशैली 2. गुजरातशैली 3. मुगलशैली 4. राजपूतशैली 5. दक्कनशैली 6. वर्तमानशैली
6. सामवेद, गन्धर्ववेद, नाट्यशास्त्र, राजतरंगिणी, संगीतरत्नाकर, रागमाला, रागमंजरी, रागविबोध, संगीतदर्पण इत्यादयः केचन भारतीय शास्त्रीयसङ्गीतसम्बद्धाः ग्रन्थाः सन्ति।

3.3

1. वास्तुकला-शिल्प-लक्षणानि सन्ति - रूप-संगठनम्, ललितता, सामञ्जस्यं च।
2. चित्रकला गतिस्य मन्दतायाः कारणात् द्रुतगत्या परिवर्तनशीलघटनानां वा अभिव्यक्त्या वा चित्रणं कर्तुं असमर्थं दृश्यते।
3. नाटकं सङ्गीतं च गतिशीलकलाः सन्ति, शब्दैः च भावानाम् स्पष्टतया अभिव्यक्तिं कुर्वन्ति।
4. अर्थबोधाय नाटकीयप्रभाववर्धनाय च सङ्गीतं परस्परं निर्भरं भवति।
5. नाट्यशास्त्रे सर्वेषां कलानां समन्वयः भवति। मनःप्रसन्नीकरणेन सह मानवस्य आचरणस्य विकासे उपयोगितजीवने च सहायकं भवति।
6. नाट्यप्रस्तुतिषु वास्तुशास्त्रस्य भूमिका अस्ति यत् एतत् नाट्यगृहं वा नाटकगृहं वा निर्माति यत् नाट्यप्रदर्शनस्य मञ्चः भवति।
7. नाट्यप्रस्तुतिषु चित्रकलायाः योगदानं स्वपानवसवदत्त-रत्नावली-आदीनां रूपकानाम् उदाहरणैः व्याख्यातुं शक्यते येषु चित्रकला-आख्यानानां माध्यमेन कथायाः विकासः प्रदर्शितः अस्ति।

टिप्पणी

माड्यूल-2

नाट्यस्य प्रमुख-घटकानि

अस्मिन् माड्यूले नाटकस्य मुख्यतत्त्वानां- कथानकं, पात्राणि, रुचिः, अभिनयः च इति सामान्यपरिचयं दत्त्वा शिक्षिकाणां मध्ये नाटकविषये ज्ञानं वर्धयितुं प्रयत्नः कृतः अस्ति।

4. कथानकस्य सामान्यपरिचयः
5. चरित्रनियोजन
6. अभिनयस्य परिचयः